

Divanü Lügati't-Türk'te Geçen *baðram* ~ *bayram* Kelimesinin Etimolojisi Üzerine

Mustafa ARGUNŞAH* – Galip GÜNER**

Türkçenin bütün çağdaş lehçelerinde kullanılması yanında komşu dillere de geçmiş olan *bayram* kelimesi ilk defa Kâşgarlı Mahmut tarafından yazılan *Divanü Lügati't-Türk*'te (DLT) geçmektedir. Kâşgarlı Mahmut *baðram* kelimesini Oğuzların *bayram* olarak kullandıklarını ifade eder ve *baðram* biçimini Farslardan işittiğini de ekler. Taramalarımız sonucunda, tarihî dönemlerde kelimenin DLT dışında *baðram* biçiminin geçmediği, Karahanlı Türkçesi metinleri de dâhil daima *bayram* olarak kullanıldığı belirlenmiştir. DLT'de geçen *baðram* biçimi, Doerfer gibi kimi etimologların kelimeyi Türkçe bir kökene bağlama konusunda kullandıkları en önemli delil sayılmıştır. Fakat Kâşgarlı Mahmut'un yukarıda da belirttiğimiz üzere, “Bu kelimenin aslının ne olduğunu bilmiyorum; çünkü bu kelimeyi Farslardan dahi işittim.” cümleleri Clauson gibi bazı etimologlarda kelimeyi Farsça kökene bağlama yönünde bir düşünce doğurmuş; bu durum kelimenin kökeni üzerinde iki farklı görüşün ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Bu çalışmada, kelimenin tarihî ve çağdaş Türk lehçeleriyle başta Altay dilleri olmak üzere kullanıldığı diğer dillerdeki biçimleri ele alınacak; bilim adamları tarafından ortaya konulan görüşler değerlendirilerek kelimenin kökeniyle ilgili görüşlerimiz verilecektir.

Orta Türkçe Döneminde *baðram* ~ *bayram*:

Kelimenin DLT'deki kullanımları şöyledir:

baðram (بذرم) “Halkın hep birlikte yaşadığı sevinç ve eğlence hâli. Bir yer çiçeklerle süslendiği zaman *baðram* yēr denir ki “latif, güzel yer” anlamındadır. Bu kelimenin aslının ne olduğunu (kökenini) bilmiyorum; ancak bunu Farsların ağzından da işittim. Bununla beraber Oğuzlar “şenlik, şölen günü”ne *bayram* der; çünkü bu gün sevinç ve eğlence günüdür.

* Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi (argunshah@erciyes.edu.tr)

** Dr., Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Görevlisi (gunerg@erciyes.edu.tr)

Oğuzların alışkanlığına uygun olarak *zel* (δ), *ye* (y) harfine çevrilmiştir. Bu açıdan bakıldığında kelimenin özgün dile ait bir kelime olduğu söylenebilir.” (Dankoff 1982-I: 359)

bayram (بیرم) “Şenlik, bayram. Oğuzca. Bunun sevilen bir ifade olan *baδram* “sevinç, eğlence” kelimesinden türediğini düşünüyorum; çünkü bir bayram günü aynı zamanda zevk ve eğlence günüdür. İslamiyetten önce Türklerde özel bayram günleri yoktu, dolayısıyla bunu anlatmak için bir kelimeye ihtiyaç duyuldu. Eğer böylesi bir kelimeye sahip olsalardı bunu bütün Türkler kullanırdı; ancak *bayram* kelimesi yalnızca kendi lehçelerinde *zel*'i (δ) *ye* (y) yapanlar tarafından bu anlamıyla kullanılır.” (Dankoff 1984-II: 241)

Kâşgarlı Mahmut'un bu açıklamalarının dışında kelime DLT'de bir dörtlükte şöyle geçmektedir:

yigitlärig işlatu

yigāč yemiš irıyatu

qulān käyik awlatu

baδram qilip awnalim

“Yiğitleri çalıştırarak, meyve toplatarak, kulan ve geyik avlatarak bayram yapıp avunalım.” (Dankoff 1982-I: 226)

Kâşgarlı Mahmut, *baδram* kelimesinin hangi dile ait olduğu konusunda emin değildir. Fakat δ 'li biçimini Farslardan duymuş olmasına rağmen $y < \delta$ değişmesine dayanarak kelimeyi Türkçe kabul etme tarafındadır.

Diğer Orta Türkçe dönemi metinlerinde kelimenin geçtiği yerler şunlardır:

1. *Kutadgu Bilig* ve *Atebetü'l-Hakâyık*'ta geçmez.
2. Kur'an çevirilerinde:
 - a. *bolsun biziñkä bayram öñdünkilärimizkä keđinkilärimizkä bir bälğüsindin* (Kök 2004: 94v/4)
 - b. *siziñ va'deñiz 'id küni turur kim terilse bodun ögür çuşluç ödinde* (Ata 2004: 52a/1)
 - c. Kur'an çevirisinin Rylands nüshasında *bayram* kelimesi geçmez.
 - d. *taçı aytur kim zilhiccä awwalında ikinçi bayram künin aytur* (Borovkov 2002: 73)

Örneklerden görüldüğü gibi, kelime Kur'an çevirilerinde *bayram* veya Arapçası 'îd olarak geçer.

Harezmi, Kıpçak ve Çağatay dönemi metinlerinde kelime daima *bayram* biçimindedir: NF, TQKT, CC, GT, İM, ME; BD.

Kökene ile ilgili görüşler:

Clauson, kelimenin kesinlikle İran kökenli olduğunu ifade etmiş ve Steingass'ı kaynak göstererek Far. *badrām* "a delightful place" biçimini vermiştir (Clauson 1972: 308a).

Doerfer, Kâşgarlı Mahmut'un gösterdiği *badram* biçiminin *bayram*'ın Türklüğüne tanıklık ettiğini söyler ve kelimenin Türk lehçeleriyle belli başlı komşu dillerdeki biçimlerini gösterir. Araştırmacı, kelimenin Farsçaya Eski Türkçeden geçtiğini söyler. (Doerfer 1965: 823)

Sevortyan, *bayram*'ı "şölen" anlamına gelen **bay* biçiminden yola çıkarak **bayır*'dan getirir ve *bayrak* ile *bayram* arasında olası bir bağın varlığından söz eder (Sevortyan 1978: 35). Räsänen'e göre böyle bir bağdan söz edilmesi yanlıştır; zira Sevortyan'ın örnek olarak gösterdiği Tuvaca *bayır* büyük bir olasılıkla Moğolca *bayar*'dan alıntıdır (Räsänen 1969: 57a).

Tietze, kelimenin anlamını ve örneklerini vermekle yetinir. Kendisi bir görüş ortaya koymayıp iki aykırı fikir olan Clauson'un ve Doerfer'in düşüncelerine göndermede bulunur (Tietze 2002: 297).

Eren, Kâşgarlı Mahmut'un verdiği *badram* biçiminin *bayram*'ın Türklüğüne tanık olduğu kanaatindedir (Eren 1999: 45).

Nişanyan, etimolojik sözlüğünün ikinci baskısında *bayram* kelimesi için "*badhram*: 'genel eğlence, festival' (Oğ. XI) <?> Fa. *bedhrām* 'süslenmiş, süslü, mesire yeri' açıklamasını yapar (Nişanyan 2002: 44). Ancak bu sözlüğe ait Genel Ağ (Internet) sitesinde hangi dilden diğerine geçtiğini kestiremediği açıklamasını değiştirerek kelimenin etimolojisini şöylece ortaya koyar: "~ OFa. *padrām* /Soğd. *patrām* "neşe, huzur, mutluluk, sükûn" & İr. **pati*- "geri, tekrar" (önek) +İr. **rāma*- "sükûn, barış ve mutluluk" (=Sans. *rāma* aynı anlamda) →*ram*".¹

¹ (<http://www.nisanyansozluk.com/search.asp?w=bayram&x=0&y=0>, 17.10.2008).

Gülensoy, kelimenin DLT'deki kullanımlarını gösterdikten sonra farazi bir **baδram* kelimesini orijinal Türkçe biçim olarak kabul eder. Daha sonra kelimenin kökeni hakkındaki görüşleri verir. Gülensoy, Nişanyan başta olmak üzere kelimenin Farsçadan geçtiği yönündeki görüşleri kabul etmez. *bayrak* ve *bayram* kelimelerinin kökündeki *badra-*'ın dikkat çekici bir özellik olduğunu vurgular ve buradan *-k* ve *-m* ile isim yapılmış olabileceğini söyler (Gülensoy 2007: 124, 125).

bayram kelimesinin kökeniyle ilgili olarak Starostin, Dybo ve Mudrak'ın ortaya koydukları görüşler son derece önemlidir. Ana Altayca *bāya* “mutluluk, neşe”: Tung. **bay-li*; Moğ. **bayar*; Türkçe **bay-ra-m*, *bay-ga*; Jap. **bai-m-*.

Proto-Tung. **bay-li* “hoşgörü, merhamet”: Manç. *bajli*.

Proto-Moğ. **baya-* 1. “mutluluk, neşe” 2. “mutlu olmak, hoşlanmak”: Orta Moğ. *bayas-* “mutlu olmak, hoşlanmak”, *bāyas* “mutluluk, neşe”, Yazılı Moğ. *bayar* “mutluluk, neşe”, *bayas-* “mutlu olmak, hoşlanmak”. Moğolcanın ağızlarında aynı anlamlarda şu kelimeler de vardır: *bayar*, *bayas-*, *bayarya-*, *bayr*, *bayas*, *bayir*, *bais(a)-*, *baire*, *baise-*, *bayasu*, *bayasu-*, *bese-*, *bēsə-*.

Proto-Türk. **bay-ra-m*, *bay-ga* 1. “bayram” 2. “at yarışı” 3. “at yarışında verilen hediye”. Karahanlı Türk. *baδram*, *bayram* “bayram”: Türkiye Türk. *bayram* “bayram”, Gagavuz Türk. *bayram* “bayram”, Azeri Türk. *bayram* “bayram”, Türkmen Türk. *bayram* “bayram”, Orta Türk. *bayram* ve *bayga* “bayram”, Özbek Türk. *bayram* “bayram”, *paygä* “at yarışında verilen hediye”, Uygur Türk. *bayram* “bayram”, *bayga* (Uygur Türkçesinin Lobnor ağızında) “bayram”; Karaim Türk. *bayram* “bayram”; Tatar Türk. *beyrem* “bayram”, *beygi* “at yarışı”, Başkurt Türk. *bayram* “bayram”, *bäygi* “1. at yarışı 2. at yarışında verilen hediye”; Kırgız Türk. *mayram* “bayram”, *bayge* “1. at yarışı 2. at yarışında verilen hediye”; Kazak Türk. *mäyram* “bayram”, *bäyge* “1. at yarışı 2. at yarışında verilen hediye”, (ağızlarda) *bayrak* “at yarışında verilen hediye”, Karaçay-Balkar Türk. *bayram* “bayram”; Kara-Kalpak Türk. *bayram* “bayram”, *bäyge* “1. at yarışı 2. at yarışında verilen hediye”; Kumuk Türk. *bayram* “bayram”; Nogay Türk. *bayram* “bayram”, Hakas Türk. *pay* “bayram”, *payram* “bayram”; Şor Türk. *bayram* ve *payga* “bayram”, Oyrot Türk. *bayram* “bayram” (Starostin vd. 2003: 321-322).

Starostin vd.nin verilerine ek olarak kelimenin diğer Türk lehçelerinde tespit ettiğimiz biçimleri şunlardır: Çuvaş Türk. *payran* “bayram; yalnız Paskalyadan evvelki çarşamba hakkında kullanılır.” (Paasonen 1950: 97); Tuva Türk. *bayır* “1. bayram 2. kutlama

3. selam” (Arıkoğlu-Kuular 2003: 12); Teleüt Türk. *payram* “bayram” (Sırkaşeva-Küçigaşeva 2000: 84); Kerkük Türk. *bayram, beyram* “bayram” (Hürmüzlü 2003: 87); Altay Türk. *bayram* “bayram”, *üzüt bayramı* “ölümden sonraki kırk gün içinde yapılan törenler, ayinler” (Gürsoy-Naskali-Duran 1999: 37), *bayga* “at yarışı” (Gürsoy-Naskali-Duran 1999: 36).

Kelimenin Altay dillerindeki bütün bu kullanımlarından hareket ederek Starostin vd. öncelikle kelimenin bir yeniden biçimlendirmeye (rekonstrüksiyon) tâbi tutulması gerektiğini ifade ederler. Starostin vd., Mudrak’ın ortaya koyduğu ve *-r-*’den önce gelen seslerin aykırılışması kuralından hareket ederek kelimenin aslının **-δ-*’li değil **-y-*’li olduğunu söylerler ki DLT’deki *baδram* kullanımı hariç kelimenin bütün tarihî ve çağdaş Türk lehçeleriyle Altay dillerindeki /y/li biçimi dikkate alındığında bunun doğru bir yaklaşım olduğu kanaatindeyiz (Starostin vd. 2003: 322).

bayram kelimesinin Altay değil de İran kökenli olduğu yönündeki görüşlerin yapılan açıklamalar dikkate alındığında en önemlisinin Nişanyan’a ait olduğu görülmektedir. Nişanyan’ın görüşlerinin temelinde ise Gharib ve Horn tarafından ortaya konulan açıklamalar yatmaktadır. Gharib, *Sogdian Dictionary* adlı sözlüğünde bir *ptr*’m (*patrām*) kelimesinden bahsetmekte ve bu kelimenin Orta Farsçada yani Pehlevicede *paδrām*, Yeni Farsçada ise *pidrām* (ayrıca: *ârâmiş, sukân*) “calm, peace (sakinlik, barış)” biçiminde olduğunu söylemektedir (Gharib 1995: 314). Gharib’in Pehlevicede *paδrām* kelimesini nerden tanıkladığını bilmiyoruz. MacKenzie tarafından yayımlanan ve Pehlevicenin² (yani Orta Farsçanın) en kıymetli sözlüklerinden biri olan *A Concise Pahlavi Dictionary*’de böyle bir sözcük bulunmamaktadır. 1893 yılında Yeni Farsçanın etimolojik sözlüğünü hazırlayan Horn ise *pidrām* “schön, fröhlich (iyi, neşeli/sevinçli)” kelimesi için tamamen farazi köklere dayanan ve Nişanyan tarafından da kabul gören “Avestan **paiti.rāman*; krş. Yeni Farsça: *rām*” açılımını ortaya koymuştur. Steingass’ta ise *baδrām* “a delightful place (eğlence yeri)” ve *pidrām* “good, charming, glad (iyi, çekici, memnun, hoşnut)” kullanımları yan yana bulunur. Bu ikili kullanım *baδrām* ve *pidrām* kelimelerinin iki ayrı kelime olabileceğini akla getirmektedir.

Değerlendirme ve sonuç:

bayram kelimesi Türkçe kökenlidir. Kelimenin tarihî ve çağdaş Türk lehçeleriyle Altay dillerinde yalnız *bayram, bayge, bayır, bay, pay* vb. biçimlerinin bulunması, Starostin

² Pehlevicede Sasani devrinde (MS. 3. yüzyıldan sonra) İran’ın resmî dilinin adıdır. Ancak Pehlevicede metinler İslamiyetten çok sonraki dönemlerde İslam muhitlerinde (14. yüzyıldan sonra) istinsah edilmişlerdir. bk. Şinasi Tekin, “Köşk Kelimesi Farsça Değil Türkçedir”, *İştikakçinin Köşesi*, Simurg Yay., İstanbul, 2001, s. 26.

vd.nin de ifade ettikleri gibi, Ana Altayca ortak **bāya* “mutluluk, neşe” kökünden +*rA-m* ekleriyle türediğini göstermektedir. Kelimenin bizce Farsça ile bir ilgisi yoktur. Kâşgarlı Mahmut’un bir örnekte verdiği ve Farslardan işittiğini söylediği *baḍrām* kelimesi Türkçe *bayram*’la ilişkili değildir. Ayrıca bu kelime Orta Türkçeden Farsçaya girmiş olamaz.

a. Kâşgarlı Mahmut, Oğuz olmayan Türklerden tespit ettiği *bayram* kelimesini, Oğuzlarda *bayram* olarak kullanıldığını bildiği için, *baḍram* biçiminde kaydetmiş olabilir. Yani, kelimenin aslının $\delta > y$ değişmesi kuralı çerçevesinde *baḍram* olduğunu düşünmüş olabilir. Biz, bu kelimenin Türkçede *bayram* olduğunu, Kâşgarlı Mahmut’un mukayese yoluyla bunu *baḍram*’a çevirdiğini veya Farslardan duyduğu kelimeyle karıştırdığını tahmin ediyoruz.

b. Kâşgarlı Mahmut’un Farslardan duyduğu *baḍrām* kelimesinin anlamı “eğlence yeri”dir. Türkçe metinlerde kelime “eğlence yeri” olarak tespit edilememiştir. Türkçedeki anlamları farklıdır.

c. Gharib’in Orta Farsçada tespit ettiği *paḍrām* Kâşgarlı Mahmut’un Farslardan duyduğu kelime olmalıdır.

d. Kâşgarlı Mahmut’un verdiği tek örnekte geçen *baḍrām* kelimesi Farsçadan bir alıntı da olabilir.

e. Kâşgarlı Mahmut’un *batır-* fiiline bağladığı *bayrak* kelimesi ile *bayram* kelimesi arasında köken ilişkisi olmadığını düşünüyoruz.

KISALTMALAR

BD: Babür Divanı

CC: Codex Cumanicus

DLT: Divanü Lügati't-Türk

Fa.: Farsça

GT: Gülistan Tercümesi

İM: İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin

İr. İrani

Jap.: Japonca

krş.: karşılaştırınız

Manç.: Mançuca

ME: Mukaddimetü'l-Edeb

Moğ.: Moğolca

NF: Nehcü'l-Ferâdis

OFa. Orta Farsça

Oğ.: Oğuzca

Sans.: Sanskritçe

Soğd.: Soğdca

TQKT: An Interlinear Translation of the Qur'an into Khawarazm Turkish

Tung.: Tunguzca

Türk.: Türkçesi

vd.: ve diğerleri

KAYNAKLAR

- Arıkoğlu, Ekrem –Klara Kuular (2003), *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.
- Ata, Aysu (2004), *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi-Karahanlı Türkçesi*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.
- Borovkov, A. K. (2002), *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar)*, (çev.) Halil İbrahim Usta, Ebülfez Amanoğlu, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.
- Clauson, Sir Gerard (1972), *An Etymological dictionary of Pre-Thirteenth century Turkish*, Oxford.
- Dankoff, Robert - James Kelly (1982, 1984, 1985), *Mahmûd al-Kashgarî, Compendium of the Turkic Dialects-Dîwân Lugât at-Turk, I-II-III*, Harvard University Printing Office.
- Doerfer, Gerhard (1965), *Türkische und Mongolische Elemente im Neu-Persischen, Band II*, Wiesbaden.
- Eckmann, János (1985), *Nehcü'l-Ferâdis, II, Metin*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.
- Eren, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara.
- Gharib, B. (1995), *Sogdian Dictionary*, Tahran.
- Gronbech, K. (1942), *Komanisches Wörterbuch*, Kopenhagen.
- Gülensoy, Tuncer (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, 2 cilt*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.
- Gürsoy-Naskali, Emine, Duranlı, Muvaffak (1999), *Altayca-Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.
- Horn, P. (1892). *Grundriss der Neupersischen Etymologie*, Strassburg.
- Hürmüzlü, Habib (2003), *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul.
- Karamanlioğlu, Ali Fehmi (1989), *Seyf-i Sarâyî, Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türkî)*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.
- Kök, Abdullah (2004), *Karahanlı Türkçesi Satır arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73, 1v-235v)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış doktora tezi, Ankara.

- MacKenzie, D. N. (2000), *A Concise Pahlavi Dictionary*, Routledge/Curzon.
- Nişanyan, Sevan (2002), *Sözlerin Soyağacı*, 2. baskı, Adam Yay, İstanbul.
- Paasonen, H. (1950), *Çuvaş Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yay., İstanbul.
- Räsänen, Martti (1969), *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki.
- Sağol, Gülden (1995), *An Inter-Linear Translation of the Qur'an into Khwarazm Turkish, Part II: Glossary*, Harvard Universty.
- Sevortyan, E. V. (1978) , *Etimologičeskiy slovar tyurkskih yazıtkov*, II, Moskva.
- Sırkaşeva, L.T.Ryumina – Kuçığaşeva, N. A. (2000), *Teleüt Ağzı Sözlüğü*, (çevirenler: Şükrü Halûk Akalın, Çaştengin Turgunbayev), Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.
- Starostin Sergei - Anna Dybo - Oleg Mudrak (2003), *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*, Leiden-Boston.
- Steingass, F. A (2005), *Comprehensive Persian-English Dictionary*, Çağrı Yay., İstanbul.
- Tekin, Şinasi (2001), “Köşk Kelimesi Farsça Değil Türkçedir”, *İştikakçinin Köşesi*, Simurg Yay., İstanbul.
- Tietze, Andreas (2002), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, Cilt I, A-E, Simurg Yay., İstanbul-Wien.
- Toparlı, Recep (1992), *İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtin*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.
- Yüce, Nuri (1993), *Mukaddimetü'l-Edeb*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.
- Yücel, Bilâl (1995), *Bâbü'r Dîvânı*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara.